

ПАНЧЕНКО О. В.,здобувач кафедри кримінального процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.1

**ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ
КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ**

У статті висвітлені питання щодо виникнення, становлення та функціонування інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних країнах, виокремленні його характерні риси, притаманні різним правовим системам.

Ключові слова: юридична особа, кримінальна відповідальність, юридична особа, щодо якої здійснюється кримінальне провадження.

В статье освещены вопросы, касающиеся возникновения, становления и развития института уголовной ответственности юридических лиц в зарубежных странах, выявлены его характерные черты, присущие разным правовым системам.

Ключевые слова: юридическое лицо, уголовная ответственность, юридическое лицо, в отношении которого осуществляется уголовное производство.

The article highlights issues related to the emergence, formation and development of the institution of criminal liability of legal entities in foreign countries, its characteristic features inherent in different legal systems are revealed.

Key words: legal entity, criminal liability, legal entity in respect of which criminal proceedings are carried out.

Вступ. Загальновізним є той факт, що суспільство являє собою сукупність усіх засобів та форм взаємодії людей, формується історично та розвивається у процесі спільної діяльності індивідів. Його становлення має супроводжуватися дієвими формами правового впливу на соціум, що є запорукою еволюції. На окремих етапах формування суспільних відносин, пов'язаних із необхідністю їх «оздоровлення», об'єктивно виникає потреба в застосуванні до юридичних осіб найбільш суворого виду впливу, що передбачений законодавством – притягнення до кримінальної відповідальності. У цьому сенсі з наукового погляду є цікавим звернення до зарубіжного досвіду функціонування й історії розвитку інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Постановка завдання. Проаналізувати основні наявні у світі моделі інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб із погляду їхньої історії становлення та розвитку. Виокремити їхні характерні ознаки.

Результати дослідження. Питання щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб є дискусійним. Водночас не можна не побачити тенденцію розвитку та становлення такого інституту у світі. На сьогодні кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачена законодавством Австралії, Англії, Бельгії, Угорщини, Данії, Ізраїлю, Ірландії, Ісландії, Канади, Китайської Народної Республіки, Литви, Люксембурга, Молдови, Нідерландів, Норвегії, Польщі, Румунії, Словенії, Сполучених Штатів Америки (далі – США), України, Франції, Швейцарії, Шотландії. Простежується динаміка збільшення кількості країн, в яких знаходить своє місце зазначений інститут права.

Як теоретична база нашого дослідження будуть використовуватися роботи вчених, які комплексно підходили до дослідження відповідного питання, а саме: Л.О. Абашиної [1], В.О. Богдановської [2], П.П. Іванцова [3], Р.В. Мініна [4], І.В. Сітковського [5], В.К. Грищука та О.Ф. Пасеки [6] та інших.

США. Швидкий розвиток економіки у країнах загального права (Англія, Канада, США) в XIX ст. став передумовою появи великої кількості юридичних осіб, які відігравали значну роль у формуванні ринкових відносин. Їхня діяльність не завжди відповідала вимогам закону. 1846 р. в Англії було ухвалене рішення «Королева проти компанії Велика залізна дорога», в якому суд констатував, що корпорація може бути визнана кримінально відповідальною за неналежне виконання правомірних дій або невиконання покладених законом на компанію обов'язків, наслідком чого стало створення небезпеки або незручності суспільству. Відповідна практика стала поширюватися в судах Північно-Американських Сполучених Штатів.

На початку ХХ ст. в Акті Елкінса Конгрес США висловив думку, що 1909 р. пройшла апробацію у Верховному суді країни, відповідно до якої, дії чи бездіяльність службовця корпорації в межах наданих повноважень треба прирівнювати до дій або бездіяльності самої корпорації.

Сьогодні у правовому просторі США фактично відсутня полеміка щодо питання притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб. Теорією та практикою сформований перелік видів правопорушень, за які юридична особа може бути притягнута до такого виду відповідальності, а також існує низка правил, відповідно до яких починається процесуальна процедура.

Американські вчені стверджують, що в деяких випадках має існувати імунітет щодо притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, зокрема, якщо закон передбачає покарання у виді смертної кари чи ув'язнення, або в ситуаціях, коли злочин пов'язаний виключно з особистістю людини (вбивство, лжесвідчення тощо).

Інститутом американського права був розроблений Приблизний кримінальний кодекс США, положення якого мають рекомендаційний характер. Даний документ був сприйнятий законодавцями більшості штатів США і на сьогодні є орієнтиром у питанні притягнення до відповідальності юридичних осіб. Він містить низку правил (умов), за яких корпорація може бути притягнута до кримінальної відповідальності за дії свого працівника, а саме: а) якщо його дії є порушенням, що визначено законом, іншим документом, в якому прямо виражена мета законодавця покласти кримінальну відповідальність на юридичну особу за дії, вчинені агентом корпорації в її інтересах у межах своєї посади або свого службового становища. Водночас головною умовою тут є не те, щоб службовець обов'язково діяв у межах трудових повноважень, а таке діяння за своєю суттю відповідало взагалі практиці ведення справ на підприємстві; б) посягання полягає в невиконанні покладеного законом на корпорацію спеціального обов'язку вчинити позитивні дії. Отже, юридична особа може нести кримінальну відповідальність як за дії, так і за бездіяльність. В останньому разі відповідальність настає за невиконання чогось, встановленого законом, або за невиконання обов'язків, покладених на корпорацію; в) посягання було дозволено, здійснено за наказом, виконано або необачно допущено радою директорів або агентом – керівником високого рангу, що діє в інтересах корпорації в межах своєї посади або свого службового становища.

Нормативно-правові акти США не містять положень, які б визначали систему покарань юридичних осіб. Вирішення цього питання перебуває в доктринальній площині, а також формується на базі судових прецедентів. Здебільшого до корпорацій, що визнані винними в інкримінованих їм суспільно небезпечних діяннях, застосовуються покарання, що мають майновий характер – штраф і конфіскація майна.

Англія. Практика притягнення судами до кримінальної відповідальності юридичної особи з'явилася в Англії в середині ХІХ – на початку ХХ ст. та пов'язується з розвитком так званого «інституту злочинів проти суспільної безпеки». Відповідні правопорушення вчинялися у сфері торгівлі, транспорту, медицини, не мали безпосереднього потерпілого, потенційно були спрямовані проти всього суспільства. Як суб'єктом таких правопорушень розглядалися і корпорації. Пізніше з'являється теорія, яка знайшла своє відображення у практиці, що протиправні дії фізичної особи, яка має суттєві повноваження в корпорації (засновник, директор) ототожнюються із самою юридичною особою. Отже, остання має нести кримінальну відповідальність за їх дії. В основу такої тези покладена теорія, відповідно до якої, корпорація, будучи штучно створеною особою і не володіючи власним розумом і тілом, завжди повинна діяти через розум і тіло фізичних осіб [7].

На сьогодні у правовому полі Англії діє «принцип ототожнення» (ідентифікації), суть якого полягає в тому, що дія (або бездіяльність) і психічний стан вищих посадових осіб корпорації (контролюючих службовців) визначається як діяння і психічний стан корпорації. У тому випадках, коли злочин вчинено посадовою особою, корпорація відповідає як виконавець, якщо ж службовець бу співучасником – корпорація підлягає відповідальності як співучасник.

1989 р. в Англії ухвалюється Закон про компанії, в якому кримінальна відповідальність юридичних осіб дістає детальну регламентацію, зокрема, встановлюється, що юридична особа може бути суб'єктом злочину, у разі вчинення кримінального правопорушення корпорацією за безпосередньої участі директора, керуючого, секретаря або іншої посадової особи, що має тотожні повноваження, кримінальній відповідальності має підлягати як фізична, так і юридична особа.

Практика англійських судів спочатку базується на парадигмі, що корпорацію не можна визнавати винною, а тому відповідальність корпорацій має бути обмежена злочинами, за які необов'язково встановлювати провину (наприклад, завдання тілесних пошкоджень джерелом підвищеної небезпеки, що належить юридичній особі). Лише 1944 р. поширюється так званий «принцип безвинної відповідальності корпорацій», відповідно до якого, для притягнення останньої до відповідальності достатньо наявності лише об'єктивної сторони складу злочину.

До суб'єктного складу юридичних осіб, що можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за законодавством Англії, відносяться органи самоврядування, публічні корпорації, інкорпоративні компанії. Об'єднання без статусу юридичної особи (профспілка, товариство, клуб) за загальним правилом

не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за виключенням випадків, установлених статутним правом.

Законодавство Англії не містить нормативних приписів щодо видів покарань (відповідальності в межах кримінального закону), що можуть застосовуватися до юридичних осіб. Із цього можна зробити висновок, що система покарань, яка застосовується до фізичних осіб, може бути придатна для використання й щодо юридичних осіб, за виключенням випадків, коли правопорушення тягне особисте покарання (позбавлення волі, арешт тощо).

Підсумовуючи вищезазначене, з наукового погляду доцільно виокремити специфічні риси інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, що притаманні англосаксонській правовій системі: а) порядок, підстави притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб здебільшого регулюються на доктринальному рівні та формуються судовою практикою; б) суб'єктом відповідальності можуть бути юридичні особи будь-якої організаційно-правової форми; в) юридична особа фактично може бути притягнута до кримінальної відповідальності за будь-яке правопорушення, передбачене законом, за виключенням деяких випадків, які передбачають особисту відповідальність. Зокрема правопорушенням може бути як активна поведінка, так і бездіяльність; г) до кримінальної відповідальності за злочин, який вчинений «в інтересах юридичної особи», можуть бути притягнуті як фізична та юридична особа разом, так і кожний із суб'єктів окремо, незалежно один від одного; д) для притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності достатньо лише встановити факт вчинення кримінального правопорушення та наявність наслідків. Вину юридичної особи доказувати не потрібно («абсолютна відповідальність»); е) умовою, за якою суспільно небезпечне діяння фізичних осіб визнається вчиненим в інтересах юридичної особи, є правило «ототожнення», відповідно до якого юридичні особи мають відповідати за дії своїх представників, якщо ті діяли в межах своїх повноважень за трудовим договором (наказом, розпорядженням), можуть впливати на роботу корпорації через органи управління (рада директорів, засновники) або таке діяння за своєю суттю відповідало загалом практиці ведення справ на підприємстві; мали намір принести користь корпорації, хоча цей мотив міг поєднуватися з іншими спонукальними мотивами, і сам факт отримання вигоди корпорацією обов'язковим не є; є) законодавством не визначена конкретна система покарань, що застосовується до юридичних осіб, які підлягають кримінальній відповідальності, але це може бути лише відповідальність, що має майновий характер – конфіскація або штраф.

У державах континентальної Європи, у кримінальних кодексах яких був закріплений класичний принцип кримінальної відповідальності фізичної особи, становлення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб розпочалося на більш пізніх етапах.

Франція. Поява інституту притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб у Франції пов'язується з 1670 р., коли Великий ордонанс у галузі кримінального процесу закріпив підстави та види покарання спільноти, зокрема міст.

Ідеї Великої Французької буржуазної революції 1799–1804 рр., ключовою метою якої було забезпечення принципу особистої свободи й особистої відповідальності, знайшли свій прояв в ухваленому в 1810 р. Кримінальному кодексі Франції, який цілком виключав відповідальність юридичних осіб.

Лише у ХХ ст., у зв'язку з ухваленням нового Кримінального кодексу Франції 1992 р., у правове поле країни «повернувся» інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Матеріальні підстави притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності визначені у Загальній та Особливій частині Кримінального кодексу Франції. Зокрема у ст. 121–2 закону міститься положення, відповідно до якого, юридичні особи, за винятком держави, несуть кримінальну відповідальність у випадках, передбачених законом або підзаконним нормативно-правовим актом, за злочинні діяння, вчинені в їх інтересах їхніми органами або представниками, які є виконавцями або співучасниками зазначених діянь.

Кримінальна відповідальність юридичних осіб не виключає кримінальної відповідальності фізичних осіб, які є виконавцями або співучасниками вчинення тих же дій.

Юридичні особи притягуються до кримінальної відповідальності не лише за умисні злочини, а й за правопорушення, вчинені з необережності.

Щодо суб'єктного складу юридичних осіб, які можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, то такими є майже всі особи приватного права (комерційні підприємства, фонди, асоціації, профспілки, іноземні юридичні особи приватного права в окремих випадках) та публічного права, за виключенням держави. Органи місцевого самоврядування та їх об'єднання підлягають кримінальній відповідальності лише за злочинні діяння, вчинені під час виконання делегованих повноважень по громадській службі.

Як влучно зазначає Н.Е. Крилова, згідно із французьким законодавством, кримінальна відповідальність юридичних осіб є: а) додатковою, оскільки юридичні особи можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності тільки разом із фізичними особами, а не замість них; б) обумовлена наявністю двох обставин: злочинне діяння повинно бути скоєним на користь юридичної особи її керівником або пред-

ставником. Крім того, у результаті вчинення злочинного діяння юридична особа отримує певну вигоду як майнового, так і немайнового характеру; в) спеціальною, оскільки настає лише у випадках, спеціально передбачених законом або постановою [8, С. 50].

Ідеологія французького кримінального права виходить із того, що внаслідок «фіктивності» юридичної особи, вона не може бути визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення. Зважаючи на таке, Кримінальний закон Франції визначив вину юридичної особи як вину її керівництва чи представника.

Кримінальний кодекс Франції містить положення про рецидив злочинів, відстрочку оголошення покарання, відстрочку виконання покарання, а також норми про реабілітацію юридичних осіб. Застосовується спеціальна система покарань, до яких належать штраф, ліквідація юридичної особи, заборона протягом зазначеного строку здійснювати певний вид професійної або громадської діяльності; поміщення під судовий нагляд; закриття, остаточне або на визначений строк одного чи всіх структурних підрозділів особи; часткова або цілкова заборона реалізація угод із державними організаціями й установами; часткова або цілкова заборона залучення заощаджень населення; заборона на визначений строк видавати чеки або використовувати кредитні картки; конфіскація тощо.

Голландія. Історія становлення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у Голландії бере свій початок 1950 р., коли був ухвалений Кодекс економічних деліктів, ст. 15 якого визначала, що в разі вчинення економічного злочину, кримінальної відповідальності і покаранню, в залежності від обставин кримінального правопорушення, підлягає: а) або юридична особа; б) або її керівник, який віддав наказ на вчинення протиправних дій; в) або особа, яка фактично приймала від імені юридичної особи рішення про дії (бездіяльність), що мають протиправний характер; г) або всі зазначені вище суб'єкти разом.

Позиція законодавця щодо необхідності запровадження кримінальної відповідальності юридичної особи стала наслідком зміни теорії кримінального права, де відповідальність стала розглядатися як система соціального регулювання економічних відносин, суб'єктом яких все частіше стає юридична особа. Потенційне притягнення до кримінальної відповідальності саме юридичної особи мало стати об'єктивною перешкодою досягнення основної мети злочину – отримання переваги на ринку.

Логічним наслідком розвитку доктрини відповідальності юридичних осіб стала поява 1976 р. нової редакції ст. 51 Книги 1 Кримінального кодексу Голландії, в якій була нормативно закріплена кримінальна відповідальність юридичних осіб поряд із фізичними. Зокрема у статті окреслене коло юридичних осіб, що підпадають під дію закону (фактично всі, за виключенням держави в особі Центрального уряду, який має імунітет); зазначено, що за вчинене кримінальне правопорушення може відповідати як безпосередньо корпорація, так і фізичні особи, які давали завдання вчинити протиправні дії або спрямовували їх, або всі разом.

Специфіка досліджуваного інституту в Нідерландах полягає в тому, що однією з підстав притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності є наявність її самостійної вини, яка полягає в тому, що компанія має дати ясно висловлену згоду на дію фізичної особи, що є протиправною, тобто знати про її дії та схвалювати їх.

Законодавство держави не містить вказівки стосовно дій представників компанії, які можна отожднювати з діями самої організації. Натомість на теоретичному рівні відповідні критерії знайшли своє опрацювання. На думку голландських юристів, корпорація повинна чітко визначити, як має діяти співробітник, тобто окреслити його повноваження. До того ж його дії повинні мати такий характер, щоб їх можна було розглядати як звичайну ділову практику компанії [9, с. 28]. Відповідну позицію в подальшому підтримав і Верховний суд Нідерландів.

За загальним правилом, юридична особа несе відповідальність за інкримінований злочин як сама по собі, так і в особі своїх службовців, які під час виконання службових обов'язків реально контролювали або дозволили вчинити правопорушення. Зокрема кримінальне переслідування може здійснюватися щодо тих, хто безпосередньо дав наказ виконати дії, які призвели до правопорушення, а також тих, хто цими діями керував. Встановлюється, чи свідомо особа вчинила протиправні дії, чи свідомо йшла на ризик та вдавалася до протиправних дій.

У разі вчинення кримінального правопорушення внаслідок бездіяльності, проводиться перевірка для з'ясування факту – чи вжила особа всіх «розумно необхідних заходів», що знаходяться в її компетенції, спрямованих на запобігання правопорушенню.

Кримінальний кодекс Нідерландів не містить вичерпного переліку злочинів, за які юридична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, а також не обмежує коло співробітників, протизаконні дії або бездіяльність яких є передумовою притягнення до відповідальності юридичної особи.

Практиці голландських судів відомі випадки покарання юридичної особи за сумарні дії її працівників. Зокрема наслідком одного із кримінальних проваджень стало притягнення до кримінальної відповідальності лікарні за вбивство людини через сукупність злочинних дій працівників: незадовільне виконання операції, використання співробітниками лікарні застарілого анестезіологічного обладнання, недбале ставлення керівництва лікарні до організації медичної процедури.

Як покарання, що застосовується до юридичних осіб відповідно до законодавства Нідерландів, варто виділити такі: штраф, конфіскація предметів або доходів, зупинення діяльності на визначений строк, нагляд, оприлюднення вироку.

Дотримуючись логіки викладення матеріалу, правильним буде виокремити специфічні риси інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, що притаманні континентальній правовій системі: а) порядок, підстави притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб здебільшого регулюються на законодавчому рівні; б) суб'єктом відповідальності можуть бути юридичні особи будь-якої організаційно-правової форми, за виключенням держави; в) за загальним правилом, юридична особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише за правопорушення, перелік яких чітко визначений законом; г) кримінальна відповідальність юридичної особи є додатковою, оскільки санкції за злочин можуть бути застосовані до неї тільки разом із фізичними особами, а не замість них; д) для притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності достатньо лише встановити факт вчинення кримінального правопорушення та наявність наслідків. Вину юридичної особи доводити не потрібно («абсолютна відповідальність»); е) діє принцип «ототожнення», відповідно до якого, юридична особа притягується до відповідальності в межах кримінального закону лише за дії представників, вчинених в її інтересах і на її користь; є) законодавством визначена конкретна система покарань (заходів кримінально-правового впливу), що застосовується до юридичних осіб, які підлягають кримінальній відповідальності, водночас відповідальність має не тільки майновий характер.

Висновки. Аналіз змісту англосаксонської та континентальної правових моделей, що визначають зміст інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, свідчить про неоднаковість притаманних їм характерних рис. Водночас позитивний досвід функціонування відповідного інституту в різних країнах світу має бути врахований під час формування та розвитку такої правової бази в Україні.

Список використаних джерел:

1. Абашина Л.А. Юридическое лицо как субъект уголовной ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Л.А. Абашина ; Институт бизнеса и права Государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Орловского государственного технического университета». – Орёл., 2008. – 153 с.
2. В.А. Богдановская Анализ правового регулирования уголовной ответственности юридических лиц / В.А. Богдановская // Вестник Казанского юридического института Министерства внутренних дел России – 2010. – № 2. – С. 73–81.
3. Иванцов П.П. Проблема ответственности юридических лиц в российском уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / П.П. Иванцов ; Санкт-Петербургский университет Министерства внутренних дел Российской Федерации. – Санкт-Петербург., 2000. – 169 с.
4. Минин Р.В. Институт уголовной ответственности юридических лиц в России: проблемы обусловленности и регламентации : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Р.В. Минин ; Институт государства и права Тюменского государственного университета. – Тюмень., 2007. – 193 с.
5. Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / И.В. Ситковский ; Московский государственный университет имени О.Е. Кутафина (МГЮА). – М., 2003. – 195 с.
6. Грищук В.К., Пасека О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження : [монографія] / В.К. Грищук, О.Ф. Пасека. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 248 с.
7. Гугкаев С. Некоторые аспекты уголовной ответственности юридических лиц в зарубежном праве / С. Гугкаев // Иностранное право : сборник научных статей и сообщений. – М. : Макс Пресс. – 2001. – Вып. 2. – С. 21–25
8. Крылова Н.Е. Основные черты нового УК Франции. – М.: Спарк, 1996. – 124 с.
9. Хрунхаузен М. Некоторые основы и главные принципы Нидерландского Уголовного кодекса / М. Хрунхаузен // Уголовный Кодекс Голландии ; науч. ред. проф. Б.В. Волженкина. – Пер. с англ. И.В. Мироновой. – 2-е изд. – СПб., 2001. – 510 с.

